

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ЕТИМОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗАПОЗИЧЕНОЇ ЛЕКСИКИ В ПРАЦЯХ ЛІНГВІСТІВ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТ.

Пампура С. Ю.

Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний університет»

Статтю присвячено вивченню поглядів лінгвістів XIX – початку XXI ст. на проблему застосування історико-культурного аспекту в етимологічних дослідженнях запозиченої лексики. Підкреслено необхідність урахування неформальних ознак як важливої умови для встановлення правильної етимології слова.

Ключові слова: етимологічний аналіз, етимологізація запозичень, історико-культурний аспект, екстралінгвістичне дослідження.

Пампура С. Ю. Историко-культурный аспект этимологических исследований заимствованной лексики в работах лингвистов XIX – начала XXI ст. Статья изучает взгляды лингвистов XIX – начала XXI ст. на проблему историко-культурного аспекта в этимологических исследованиях заимствованной лексики. Указывается на необходимость учитывать неформальные признаки как важное условие для установления верной этимологии слова.

Ключевые слова: этимологический анализ, этимологизация заимствований, историко-культурный аспект, экстралингвистическое исследование.

Pampura S. Yu. Historical-cultural aspect of etymological research of loanwords in works of XIX – early XXI ct. linguists. The article studies the views of XIX – early XXI ct. linguists on the issue of historical-cultural aspect of etymology of loanwords. Non-formal features are considered important for establishing the true etymology.

Key words: etymological analysis, etymology of loanwords, historical-cultural aspect, extralinguistic research.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Однією з важливих характеристик рис сучасної лінгвістики є перехід від дослідження внутрішньосистемних мовних зв'язків до вивчення мовних явищ у більш широкому розумінні, тобто до аналізу зв'язку між мовою, людською свідомістю й навколишнім світом. Вивчаючи значення лексичної одиниці, дослідник отримує доступ до інформації, яка зберігається в пам'яті носіїв мови. Крім того, аналіз семантики окремого слова на різних часових етапах його існування дає можливість простежити еволюцію як самого значення, так і пов'язаних зі значенням екстралінгвальних аспектів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Етимологізація давніх шарів індоєвропейської лексики тісно пов'язана з такою важливою проблемою, як взаємозв'язок мови з давньою матеріальною й духовною культурою [11, 203]. Визнаючи важливість формальних ознак слова (фонетичних, морфологічних), більшість науковців-індоєвропейців не мають сумніву щодо необхідності використання екстралінгвістичного матеріалу для успішного етимологічного аналізу. Під час дослідження етимології слова науковці мають ураховувати екстралінгвальний аспект, досвід лінгвістичної географії [6, 49], звертатися до реалій, використовувати знання в різних галузях діяльності та історії людства. Необхідно

добре уявляти собі світ реалій, які стоять за словами, історію цих предметів, явищ і понять, що ці слова позначають. Отже, етимологія знаходиться в тісному зв'язку з іншими науками – історією, економікою, історією культури, природознавчими науками.

З метою встановлення цілісної картини історичного розвитку слова необхідно здійснити комплексний аналіз змін форм і значення цього слова в часі та просторі, тобто дослідити, коли й у яких мовах або діалектах уживалося певне слово та які форми й значення воно мало в певний час на певному просторі. Вивчення цієї проблеми має багату спадщину, яка становить значний інтерес для дослідників і може слугувати базою для подальших досліджень.

Мета статті – дослідити еволюцію тверджень лінгвістів XIX – початку XXI ст. щодо важливості історико-культурного аспекту з метою успішного етимологічного дослідження запозиченої лексики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Включення іншомовних слів у мову відбувається передусім унаслідок певної необхідності. Тому мова найчастіше запозичує слова, які відповідають тим поняттям, які ще не мають назв у цій мові. На цей факт звернули свою увагу ще молодогораматика Г. Пауль у праці «Принципи історії мови» писав, що поняття і його назва, як правило, запозичуються одночасно з одного джерела. Серед таких, які найчастіше запозичуються, учений виділяє географічні назви, а також назви товарів, які ввозяться з інших країн. Назви природних продуктів можуть переходити в мови з достатньо розвинутою культурою, водночас увезення готового товару, відповідно, і

запозичення його назв свідчать про певну перевагу народу, який їх виготовляє [14, 462].

Це ще більшою мірою, на думку вченого, стосується технічних наук, наукових, релігійних і політичних понять; для їх переходу в інші мови така перевага є необхідною умовою. Інтенсивний культурний вплив з боку іншого народу майже завжди спричиняє приток іншомовних слів. Існує ще одна необхідність, яка може стати причиною запозичення з більш низької сфери, – необхідність виразити словами побут іншого народу. Запозичення іншомовного матеріалу спостерігається у випадках, коли іноземна мова та культура поважаються більше, ніж рідні, унаслідок чого мова, багата на іншомовні слова і звороти, вважається ознакою світськості й витонченого смаку [14, 462].

Міркування молодогограматиків щодо причин запозичень були підтримані подальшими поколіннями мовознавців. Б. А. Ольховіков додає, що особливе місце в процесі оновлення словника належить запозиченню політичної лексики, що зумовлено глобалізацією сучасного світу, розвитком інформаційно-комунікаційних систем, інтеграцією культур народів [2, 200].

Найбільш плідно ідея дослідження слів у їх зв'язку з відповідними реаліями вивчалася представниками школи слів і речей (Г. Шухардт, Р. Мерінгер). Дослідження слів і речей вимагало співтовариства лінгвістів з істориками, археологами, культурологами. У межах школи отримані результати вивчення історичної лексикології різних мов, більшою мірою індоєвропейських. Проте школа не склала чіткої методики дослідження. Якщо молодогограматики, зважаючи і схематизуючи свій об'єкт дослідження, розробили для його вивчення чітку методику, вивчення слів і речей розпалося на дослідження окремих елементів лексичної системи, що спричинило ще більшу, ніж у молодогограматиків, атомізацію об'єкта лінгвістики.

Чіткого використання історико-культурного, географічного та хронологічного аспекту в етимологічних дослідженнях дотримувалися неолінгвісти, які вказували на умовність і безпідставність чітких меж між мовами й етапами розвитку мов, зазначених лінгвістичною наукою. У центрі досліджень неолінгвістів – ареальні дослідження, лінгвістична географія, вивчення мовних контактів і мовних союзів. В. Пізані вказував на необхідність комплексного застосування всіх критеріїв, які мають підтверджувати й доповнювати один одного. Як приклад учений пропонує етимологічне тлумачення гр. *κάνναβις* «конопля». Отже, це слово в латинській відтворюється як *cannabis*, в англосаксонській – як *hænep*, у давньовірменській – як *hanaf*. Із формального погляду ці слова могли б походити від і.-с. **kannabis*. Проте відомо, що про коноплю греки дізнались тільки наприкінці V ст. від скіфів; Геродот говорить про неї як про річ мало відому. Тому народності, які розмовляли «індоєвропейською мовою», не могли знати цієї рослини, яка разом зі своєю назвою прийшла з Греції в Рим і занесена грецькими колоністами в південну Галію; її плантації на Роні були відомі ще в III ст. до н. е. Від галлів її отримали германці, це означає, що

перехід *k>h*, *b>p* і (звідки пізніше нім. *f*) у германських діалектах мав місце після включення слова у вигляді *kannabis* «конопля», яке потім могло зазнати таких самих змін, як й інші слова прямого індоєвропейського походження [15, 64].

Ще один приклад, подібний до розглянутого: лат. *vīnum* «вино» відповідає в грецькій мові *οἶνος* (*Foinos*), у вірменській – *gini*, в албанській – *venë*, причому всі ці слова з формального погляду, згідно з фонетичними законами, могли б походити з праіндоєвропейської лексики **uoino* (вірменське – **uoin-io-*, албанське – **uoinā*). Але вино є середземноморським продуктом, і на території, де ми собі уявляємо існування індоєвропейських діалектів, виноградна лоза не прищеплювалась. У будь-якому разі можна думати, що й саме поняття, і відповідне слово проникли в ці діалекти з іншомовного півдня в дуже давні часи. Однак той факт, що з індоєвропейських мов це слово знають тільки ті з них, які дійшли до Середземного моря, з іншого боку, воно трапляється й у семітських мовах (араб. і ефіоп. *wain*, давн.-свр. *jajin*, ассир. *inu*), демонструє, що воно засвоєно там цими індоєвропейськими мовами [15, 64–65].

Отже, у лінгвістиці XX ст. теза про необхідність усебічного аналізу (як лінгвістичного, так і такого, що виходить за межі власне мовознавства) лексичного матеріалу визнається ключовою в етимологічних дослідженнях. Важливість урахування фактів лінгвогеографії в працях історико-лексикологічного й етимологічного характеру усвідомлена вже давно. Вихідним при цьому вважають твердження, відповідно до якого сучасний лінгвістичний ландшафт, представлений на діалектологічних картах, можна розглядати як аналог часової послідовності етапів розвитку певної системи [10, 79].

«Етимолог, який захотів би обмежитися вивченням тільки лише мови, безумовно, пішов би неправильним шляхом. Етимологія – комплексна наука, більш комплексна, ніж будь-яка інша галузь лінгвістики. Дослідження слова має завжди супроводжуватися вивченням відповідного поняття, а отже, і реалії; тому необхідно враховувати досягнення археології, етнографії, фольклору, економічної й навіть політичної історії країни» [3, 63]. Із цим твердженням Г. Барци погоджуються всі сучасні мовознавці.

Г. Барци зазначає, що одним із найважливіших методологічних принципів є намагання досліджувати слово в невід'ємному зв'язку з його внутрішньою історією, не вдовольняючись його наявною формою та сучасним значенням. Щоб установити всі фонетичні й семантичні варіанти, якими слово було представлено протягом історії, необхідно отримати з історичних пам'яток усі історичні дані щодо цього слова [3, 62].

Таких самих міркувань дотримується В. І. Абаєв, зазначаючи, що лексика відображає не тільки сучасні реалії, а й реалії минулого. Від етимології очікують розкриття цих забутих зв'язків. У проблемі «лексика та реалії», за твердженням науковця, етимологічна наука виходить за межі лінгвістики у вузькому її розумінні і стає наукою історико-культурною, а здобуті нею результати отримують широкий загальнозначущий інтерес [1, 23].

Цю тезу В. І. Абаєв підтверджує етимологічною розвідкою лат. *cuprum* «мідь», яке витіснило давню назву міді *aes*, що було спричинено, на переконання вченого, ввезенням продукту з Кіпру (гр. *Κύπρος*). Із латинською назвою пов'язані спадкові ісп. *cobre*, фр. *cuivre*. Від латинського походить германська група: англ. *copper*, нім. *Kupfer* тощо. Слов. *тѣдь* походить від назви країни Мідії (гр. *Μήδία*) через те, що давні слов'яни отримували мідь звідти. Правильність цієї етимології повністю підтверджено археологічним матеріалом. Для давніх слов'ян, на території яких не існувало міднорудного видобутку, джерелом отримання мідної сировини був Південний Кавказ, тобто «Мідія». За утворенням слов. *мѣдь* належить до одного ряду з іншими характерними для давньослов'янської короткими етнографічними назвами жіночого роду на -ь, такими як *Русь, чудь, водь, жмудь, весь, емь, сумь, пермь, скуфь* (скіфи) тощо. За утворенням *Мѣдь* належить до пізнішого *Мідія*, як *Русь* – до пізнішого *Россия*, *Скуфь* – до пізнішого *Скифия* [1, 23–24].

Ю. В. Откупщиков зазначає, що першорядне значення під час етимологізації запозичень має визначення часу й ареалу, у якому трапляється етимологізоване слово або його фонетичні чи словотвірні ознаки. Це має особливе значення, якщо йдеться про запозичення в умовах двомовності. Зрозуміло, що такі запозичення могли бути тільки там і тоді, де й коли реально та гіпотетично існувала двомовність [12, 75].

Багатий досвід лінгвістичних учень і власні етимологічні дослідження матеріалу слов'янських мов дали О. І. Іліаді змогу запропонувати схематичний план аналізу для дослідника-етимолога. Учений зазначає, що заради встановлення генезису запозичених елементів слов'янського словника необхідно мати уявлення про контакти слов'ян з іншими народами в різних ареалах часу. Ці контакти засвідчено й підтверджено не тільки авторами середньовічних історичних хронік, посібників із географії або археологічними фактами, а й лінгвістично, тобто низкою обґрунтованих етимологій. Визначення певної групи іноземних елементів слов'янської лексики та їх джерела дає можливість окреслити коло давньої мовної взаємодії, що дає змогу зазначити орієнтири, на які варто звертати увагу в пошуках іноземної ідіоми, з якої прийшло певне слово [8, 179]. Підбір матеріалу для етимологічного дослідження кожної окремої лексеми передбачає як одну з обов'язкових умов вивчення території, на якій функціонує слово. Під час аналізу конкретного слова О. І. Іліаді пропонує спочатку виконати таку послідовність дій:

- установити коло його буквальних відповідностей у контактних діалектах у межах однієї мови;
- перевірити на предмет наявності аналогічних форм в інших, віддалених, говорах і, зрештою, у говорах сусідніх і віддалених мов;
- пошук етимологічно-тотожних основ в інших індоєвропейських мовах, що надалі дасть змогу точно встановити хронологію досліджуваного слова [8, 174].

Таку послідовність у дослідженні етимології слів визнають правильною й інші сучасні мовоз-

навці. Так, Ю. В. Откупщиков наголошує, що використання географічного критерію під час визначення джерела та напряму запозичення має кілька аспектів. По-перше, необхідно враховувати, у яких саме діалектах засвідчено досліджуване слово. Вузька регіональна обмеженість дає змогу вірогідно шукати джерело запозичення в мовах, з якими контактують (або контактували) певні діалекти. По-друге, за наявності згодом єдиного вихідного слова в різних мовах того чи іншого ареалу аналізу мають підлягати ареал цього слова в першій мові, а також ареал відповідного слова в другій мові й у споріднених із нею мовах. Зазвичай, запозичення відбувається в напрямі з мови, у якій воно поширене (і навіть засвідчене в споріднених мовах), у мову, де воно трапляється лише в прилеглих діалектах або не засвідчене в споріднених мовах [12, 75]. Ці самі ідеї були розвинуті в працях Р. Раска.

Отже, етимологія несе чимало культурну інформацію. Структурно-етимологічні збіги фонетичного, морфологічного, лексико-семантичного та словотвірного рівнів мають велике й навіть принципове значення для встановлення характеру і ступеня спорідненості між окремими ареалами індоєвропейської мовної області, а також для визначення довготривалості лінгвоетнічних контактів після розпаду первісної індоєвропейської етнолінгвістичної спільності [7, 50]. О. М. Трубачов стверджує, що співвідношення питомого й запозиченого в лексиці, яке виявляється внаслідок етимологічних досліджень, свідчать про міжмовні та етнічні контакти. Етимологічне розкриття внутрішньої форми запозичення завжди повчальне (пор. рос. *анекдот* і його грецьке першоджерело *ἀνέκδοτα* «невидааний, неопублікований»). Нові запозичення можуть мати незрозумілу етимологію. Наприклад, слово *нейлон* походить від англ. *nylon*, яке документально з'явилося в 30-х рр. ХХ ст., але походження його невідоме (припускається абревіатура з різних компонентів) [16, 63].

На особливе значення врахування екстралінгвального аспекту під час етимологізації слів, які були запозичені з мови в мову разом із відповідними реаліями в результаті виникнення та розповсюдження технічного прогресу, торгівлі, міжнародних контактів, виробів, металів, тварин, рослин, релігійних обрядів і звичаїв – далеко неповний перелік слів, які запозичуються разом із реаліями [12, 76].

Наприклад, чимало слів, пов'язаних із конярством, запозичені в російську мову зі сходу, а точніше, з тюрко-монгольських мов. Серед них передусім можна назвати слово *лошадь*, а також деякі назви мастей (*буланний, мухортый, каурый* тощо). Тому Ю. В. Откупщиков має сумніви щодо етимології слова *мерин* в етимологічному словнику О. Г. Преображенського як такого, що прийшло в російську мову з півночі – від варягів [17, 528]. На думку Ю. В. Откупщикова, слово *мерин* також проникло в російську мову зі сходу – з монгольських мов: монг. *морь*, д.-монг. *morin*, калм. *morin* 'кінь'.

Потрапивши до іншої мови, такі слова можуть настільки адаптуватися за фонетичною і словотвір-

ною структурами, що тільки ретельний аналіз історії культури може допомогти виділити такі запозичення зі словарного складу мови-реципієнта [12, 76].

Якщо запозичена лексика зазнає певних фонетичних змін, це дає змогу зарахувати їх до періоду після початку контактів. Наприклад, другу палаталізацію в слов'янських мовах варто датувати часом не раніше початку контактів із германцями, які прийняли християнство: ст.-слов. *цръкы*, д.-рус. *църкы*, польськ. *cerkiew* тощо, *kirik(o)* або давньобаварського *kirk(o)* [18, 300].

Цю тезу підтверджують С. А. Бурлак та С. А. Старостін, зазначаючи, що хронологічну інформацію можуть надати лише ті фонетичні зміни, які не можна пояснити як фонетичну адаптацію запозичень. Так, різниця між тохарським словом *ptankat* «Будда (бог)» і його санскритським джерелом *Buddha* «Будда» не може свідчити про те, що перехід дзвінких і дзвінких придихових приголосних у глухі відбувся в тохарській досить пізно (після проникнення буддизму в Китайський Туркестан), оскільки дзвінких приголосних у тохарській мові не було й у більш пізню епоху. Відповідно, слово *Buddha* не могло бути передане формою, яка включала дзвінкі приголосні [4, 81].

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У практиці встановлення запозиченого характеру слова й визначення напрямку та конкретних шляхів запозичення більшою мірою доводиться користуватись не одним певним критерієм, а їх сукупністю. Водночас важливо пам'ятати, що ця сукупність не є простою сумою окремих критеріїв, адже вони, з одного боку, становлять нерозривну єдність, а з іншого – перебувають у складних суперечних відношеннях. Ця обставина надзвичайно ускладнює комплексний етимологічний аналіз запозиченої лексики [12, 76; 13, 144]. Ж. Ж. Варбот зазначає, що особливістю етимології як галузі історичної лексикології є комплексний характер її методики, що вимагає від дослідника поєднання різних аспектів лінгвістичного аналізу (фонетичного, фонологічного, морфонологічного, словотвірного, синтаксичного, семантичного) і використання досвіду інших наук (передусім соціальних – історії, етнографії, соціології тощо) [5, 3]. Наприкінці хочеться навести слова чеського лінгвіста Л. Кіша: «Загальна методика етимологічних досліджень не може бути панацеєю, яка б допомагала в усіх важких випадках і звільнила б дослідника від обов'язку всебічного аналізу фактів і самостійного судження» [9, 70].

ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В. И. Как можно улучшить этимологические словари / В. И. Абаев // Этимология. – 1986. – С. 7–27.
2. Амирова Т. А. История языкознания : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / Т. А. Амирова, Б. А. Ольховиков, Ю. В. Рождественский; под ред. С. Ф. Гончаренко. – 2-е изд., стер. – М. : Издательский центр «Академия», 2005. – 672 с.
3. Барци Г. Современное состояние исследований лексики венгерского языка / Г. Барци // Вопросы языкознания. – 1967. – № 4. – С. 60–66.
4. Бурлак С. А. Сравнительно-историческое языкознание : [учеб. для студ. высш. учеб. заведений] / С. А. Бурлак, С. А. Старостин. – М. : Издательский центр «Академия», 2005. – 432 с.
5. Варбот Ж. Ж. Праславянская морфология словообразование и этимология / Ж. Ж. Варбот. – М. : Наука, 1984. – 255 с.
6. Гаджиева Н. З. Проблемы ареальной лингвистики (на материале языков народов СССР) / Н. З. Гаджиева // Вопросы языкознания. – 1984. – № 2. – С. 47–61.
7. Дадашев М. П. О некоторых словообразовательных этимологических изоглоссах западноиранских и европейских языков / М. П. Дадашев // Этимология. – 1986. – С. 49–54.
8. Илиади А. И. Основы славянской этимологии / А. И. Илиади. – К. : Довіра, 2005. – 270 с.
9. Киш Л. О некоторых принципах этимологизирования заимствованных слов / Л. Киш // Этимология. – 1969. – С. 68–71.
10. Клепикова Г. П. К проблеме использования данных лингвистической географии в историко-этимологических исследованиях / Г. П. Клепикова // Этимология. – М. : Наука, 1986. – С. 79–85.
11. Откупщиков Ю. В. Из истории индоевропейского словообразования / Ю. В. Откупщиков. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд. центр «Академия», 2005. – 320 с.
12. Откупщиков Ю. В. Очерки по этимологии / Ю. В. Откупщиков. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2001. – 480 с.
13. Пампура С. Ю. Критерії етимологічного дослідження запозиченої лексики (лінгвістично-географічний аспект) / С. Ю. Пампура // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія» : зб. наук. праць / гол. ред. І. Ступак. – Одеса, 2014. – Вип. 9. – С. 142–144.
14. Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль ; пер. с нем. ; под ред. А. А. Холодовича. – М. : Издательство иностранной литературы, 1960. – 500 с.
15. Пизани В. Этимология / В. Пизани. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1956. – 188 с.
16. Трубачев О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура : в 4 т. / О. Н. Трубачев. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – Т. 1. – 800 с.
17. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка : в 2 т. / А. Г. Преображенский. – М. : Типография Г. Лисснера и Д. Совко, 1910. – Т. 1. – 679 с.
18. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. О. Н. Трубачева. – 2-е изд. – М. : Прогресс, 1987. – Т. 4. – 864 с.